
ВАСИЛЬКЕВИЧ Я.З.,
кандидат психологічних наук,
доцент, докторант кафедри
соціальної психології та
психотерапії, Національний
педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова,
м. Київ

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВПЛИВУ СІМЕЙНОГО МІКРОСЕРЕДОВИЩА НА РОЗВИТОК КРЕАТИВНОСТІ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті подано теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження особливостей соціальної детермінації креативності дітей дошкільного віку на матеріалі сімейного мікросередовища.

Ключові слова: вербальна та невербальна креативність, тестова та експертна оцінка креативності, соціальне середовище, батьківське ставлення.

В статье представлено теоретическое обоснование и эмпирическое исследование особенностей социальной детерминации креативности детей дошкольного возраста на материале семейной микросреды.

Ключевые слова: вербальная и невербальная креативность, тестовая и экспертная оценка креативности, социальная среда, родительское отношение.

In the article theoretical substantiation and empiric research of features of social determination of creativity of children under school age on material of domestic microenvironment is given.

Key words: verbal and un verbal creativity, test and expert estimation of creativity, social environment, paternal attitude.

Постановка проблеми. Рівень розвитку творчих здібностей є важливим критерієм успішності людини в усіх сферах життєдіяльності. Проте питання природи творчих здібностей, факторів,

що детермінують їх розвиток, закономірностей формування та розвитку креативності залишаються дискусійними. Проблема обумовленості творчих здібностей дітей сімейним мікросередовищем особливо важлива для

© Василькевич Я.З., 2012

дошкільного віку, оскільки реалізація креативності в ранньому віці найбільше залежить від умов середовища. Дослідницький підхід до аналізу проблеми детермінації творчих здібностей середовищем полягає у вивченні впливу природного або спеціально створеного соціального середовища на різні показники креативності.

Внесок середовища в розвиток інтелектуальних і творчих здібностей безсумнівний. Соціальне середовище може або перешкоджати, або сприяти розвитку інтелекту та креативності. Виявлено, що креативність, як загальна творча здібність, більшою мірою залежить від сімейного середовища, ніж загальний інтелект. Рівень розвитку вербальної та невербальної креативності залежить від ширини кола спілкування та наявності в сім'ї демократичного стилю виховання.

В. Н. Дружинін [2] виділяє три шляхи підвищення рівня розвитку творчих та інтелектуальних здібностей:

1) створювати середовище для їх розвитку в сім'ї;

2) формувати інші психічні властивості, які підвищують творчу та інтелектуальну продуктивність;

3) створювати таку сімейну ситуацію, в якій властивості, що впливають на підвищення когнітивної продуктивності, могли б проявитися.

У зв'язку з таким формулюванням проблеми нашого дослідження необхідно проаналізувати вплив факторів виховного впливу як аспекту соціального середовища на розвиток здібностей. Потреба в проведенні подібних досліджень висока, оскільки саме сім'я є тим мікросередовищем, яке створює вельми різноманітні умови для когнітивного розвитку дитини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні та зарубіжні фахівці, які працюють в рамках «програми» середовища, здобули значний дослідницький матеріал у вивченні впливу природного або спеціально змодельованого соціального мікросередовища на здібності (В. Д. Шадрин-

ков, В. Н. Дружинін, Д. В. Ушаков, М. О. Холодна, О. М. Поддьяков, А. М. Воронін, Н. В. Хазратова, Н. М. Гнатко, Дж. Рензулі та ін.). Отримані результати дослідження впливу сімейного мікросередовища на здібності: емоційні стосунки та способи взаємодії членів сім'ї здійснюють суттєвий вплив на розвиток інтелекту і креативності дітей (В. М. Дружинін; Н. В. Хазратова; Д. В. Ушаков; Т. М. Тихомирова; К. А. Хеллер, А. Зіглер та ін.). Зарубіжні дослідження впливу сім'ї на креативність дитини, як вважає Т. Любарт [3], в основному зосереджені на вивченні типів структурування сімейного середовища та стилів батьківського виховання. Результати, отримані в цих дослідженнях, по-різному трактують умови, що сприяють розвитку креативності.

Разом з тим систематизація дослідницьких результатів і теоретичний аналіз проблеми утруднений через різноманітність і неоднорідність застосованих підходів і емпіричних методів. Проте, на думку Д. В. Ушакова, специфікація різних шляхів впливу та їх взаємовідношення виявляється центральним завданням для побудови інтегративної моделі соціальної детермінації здібностей, яка дозволяє синтезувати окремі розрізнені знання [7].

Метою нашого дослідження є емпіричне вивчення особливостей зв'язку факторів виховного впливу батьків як аспекту соціального середовища та показників вербальної і невербальної креативності дітей дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу. Для вивчення механізмів впливу соціального середовища застосовуються дві основні дослідницькі стратегії. Перша стратегія полягає в оцінці здібностей дітей, які опинилися в різних (в першу чергу – сімейних і освітніх) умовах середовища. Друга стратегія передбачає формувальний експеримент, за допомогою якого оцінюється, які зовнішні умови призводять до когнітивного прогресу дитини. Обидва напрямки мають

свої плюси і мінуси та виявляють різні сторони когнітивного розвитку.

При обох дослідних схемах в якості незалежної змінної виступають особливості середовища (наприклад, інтелект батьків, емоційні стосунки і число дітей в сім'ї при дослідженні в природних умовах або завдання, які пред'являються дитині в формувальному експерименті), а в якості залежної змінної – показники тестів (психометричний інтелект і психометрична креативність) або успіхи в реальному творчому житті.

На думку В. М. Дружиніна, роль середовища у формуванні здібностей в емпіричному дослідженні буде виявлена, якщо при плануванні врахувати основні параметри середовища. Такими параметрами є взаємодія дитини з її найближчим оточенням: сім'єю, однокласниками, вихователями, вчителями, іншими дорослими і дітьми [1].

Результати досліджень вітчизняних і зарубіжних психологів, отримані в рамках середовищного напрямку, узагальнені у вигляді декількох теоретичних моделей, що описують вплив соціального середовища на інтелектуальні та креативні здібності. Ці моделі є результатом двох дослідницьких підходів: досліджень здібностей у природному середовищі та формувального експерименту. Розглянемо основні моделі впливу батьків на когнітивні здібності дітей, виділені в літературі [2; 4].

Модель атмосфери. В. М. Дружинін [2] припускав, що для розвитку креативності найважливіше значення має широта сфери спілкування, а не тільки загальний рівень інтелектуального клімату. Діти, які мають братів і сестер, краще взаємодіють один з одним, менш егоцентричні, більш наполегливі в досягненні своїх цілей, більш відкриті досвіду. Відзначається, що старші діти більш директивні та домінують, ніж молодші, що істотно перешкоджає розвитку креативності.

Модель атмосфери, яка виявилася досить адекватною щодо оцінки

середовищних впливів на психометричний інтелект, стає непридатною щодо інших показників когнітивного розвитку. Так, найбільший рівень креативності в сім'ї, як виявилось, мають старший і молодший з братів і сестер. Модель атмосфери є середньостатистичною і формальною, вона не дає пояснення механізмів впливу. Для уточнення цих механізмів висунуто три додаткові моделі. Одна з них (експозиційна, за термінологією, запропонованою В. М. Дружиніним) припускає, що вплив на інтелект дитини здійснює тривалість перебування з близькою людиною. Друга модель (ідентифікаційна) відводить вирішальну роль ідентифікації дитини з батьками. Третя модель підкреслює значення емоційної близькості. Всі три моделі, таким чином, уточнюють феномен атмосфери.

Ідентифікаційна модель. Ідентифікаційна модель виглядає цілком природно: логічно припустити, що дитина імітує того з батьків, з ким він ідентифікується. Проте факти не підтверджують цих міркувань. Дитина ідентифікується з батьком своєї статі, тому в рамках аналізованої моделі слід було б очікувати, що інтелект хлопчиків більше пов'язаний з інтелектом батька, а дівчаток – з інтелектом матері. На противагу цьому в більшості емпіричних досліджень отримані результати про так званий «материнський ефект»: інтелект дитини незалежно від статі більше корелює з інтелектом матері, ніж батька [2].

Експозиційна модель. Модель, яка припускає, що вплив батьків на здібності дитини пропорційний часу їх спілкування, більше відповідає феномену «материнського ефекту». Оскільки в більшості культур матері проводять з дітьми більше часу, ніж батьки, материнський ефект видається таким, що відповідає передбаченням експозиційної моделі. Все ж, як впливає з розгляду наступної моделі, експозиційна модель при більш пильному розгляді виявляється не цілком задовільною.

Модель емоційної близькості. Ця модель запропонована В. М. Дружиніним на основі уточненого аналізу материнського ефекту. Автору вдалося показати, що насправді інтелект дитини не обов'язково найбільш тісно пов'язаний з інтелектом матері: він більше пов'язаний з інтелектом того з батьків, який емоційно ближчий дитині. Оскільки в російській та західноєвропейській культурах зазвичай найбільш близьким із батьків є мати, на статистично репрезентативних вибірках зафіксовано материнський ефект [1].

Порівняльний аналіз моделей показує, що названі моделі не є цілком рядоположними, оскільки не охоплюють повністю всього причинно-наслідкового ряду між явищем середовища і когнітивним результатом.

Таким чином, теоретичний аналіз основних дослідницьких підходів до вивчення сімейного середовища та його зв'язку з когнітивним розвитком дитини показав, що: 1) сім'я для дитини дошкільного віку в більшості випадків – первинний і основний компонент середовища, в якому безпосередньо складаються умови її фізичного, психічного, емоційного та інтелектуального розвитку; 2) у контексті досліджень впливу сімейного середовища на розвиток здібностей дітей безсумнівний інтерес представляє виховна функція інституту сім'ї, зокрема її аспект, пов'язаний із систематичним виховним впливом на кожного члена сім'ї.

Розвиток сучасної дитини як особистості передбачає максимальну реалізацію нею своєї активності, самостійності, творчої ініціативи, прагнення обирати на власний розсуд шляхи й засоби досягнення цілей, намірів, реалізувати свої власні потреби та інтереси.

Теоретичний аналіз основних дослідницьких підходів до вивчення сімейного середовища та його зв'язку з когнітивним розвитком дитини показав, що сім'я для дитини старшого

дошкільного віку в більшості випадків – первинний і основний компонент середовища, в якому безпосередньо складаються умови її фізичного, психічного, емоційного та інтелектуального розвитку.

Основні дослідницькі підходи до вивчення сім'ї зводяться до розгляду сімейних стосунків з клініко-психологічних позицій. Проте досліджень, присвячених когнітивному розвитку дітей, який підлягає виховному впливу в умовах нормальної сім'ї, значно менше.

Незважаючи на розмаїтість понять, які описують батьківські стосунки, практично у всіх підходах можна помітити, що батьківське ставлення за своєю природою суперечливе. Дослідження А. Н. Леонтьєва, А. Р. Лурія, Д. Б. Ельконіна та інших показали, що психічний розвиток дитини визначається її емоційним контактом і особливостями співробітництва з батьками.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених у роботі завдань було використано методичний комплекс для психодіагностики факторів виховного впливу та креативності дошкільників.

Для дослідження креативності використано тест креативності Торренса, адаптований О. Є. Тунік [5], який складається з вербальної (7 субтестів) та образної (3 субтести) батареї.

Для об'єктивної експертної оцінки різних видів здібностей вихователями дошкільних закладів використано шкали Рензулі у модифікації О. Є. Тунік і В. П. Опутнікової [6]. Об'єктивність експертної оцінки забезпечувалась тим, що в рейтингових шкалах використані поведінкові характеристики обдарованості, тобто такі, щоб за допомогою систематичного чи випадкового спостереження в різноманітних ситуаціях педагоги могли оцінити ступінь прояву різноманітних якостей дітей.

Для в'яснення механізмів впливу соціального середовища (зокрема, сімейного) на здібності дитини використано Тест-опитувальник батьків-

ського ставлення (ОРО), розроблений А. Я. Варгою і В. В. Століним, який дає можливість виявити особливості виховної поведінки дорослих.

Батьківське ставлення розуміється як система розмаїтих почуттів по відношенню до дитини, поведінкових стереотипів, що практикуються у спілкуванні з нею, особливостей сприйняття і розуміння характеру й особистості дитини, її вчинків.

Високий тестовий бал за відповідними шкалами інтерпретується як відкидання, соціальна бажаність, симбіоз, гіперсоціалізація, інфантилізація.

Найбільш оптимальним є такий рівень батьківського ставлення як кооперація – це соціально бажаний образ батьківського поводження. Батьки високо оцінюють здібності своєї дитини, відчують почуття гордості за неї, заохочують ініціативу і самостійність, намагаються бути з нею на рівних.

До нейтрального рівня можна віднести стосунки за типом «симбіоз» і «маленький невдаха». Батьки бачать свою дитину молодшою в порівнянні з реальним віком, прагнуть задовольнити її потреби, відгородити від труднощів і неприємностей життя, не надають їй самостійності.

До негативного рівня батьківського ставлення відноситься такий тип батьківських стосунків як «відкидання» і «авторитарна гіперсоціалізація». Батьки сприймають свою дитину поганою, непристосованою. Жадають від неї беззастережної слухняності і дисципліни. Здебільшого відчують до дитини злість, роздратування, досаду.

Дослідження особливостей соціальної обумовленості розвитку креативності дітей дошкільного віку здійснювалося на базі дошкільного навчального закладу «Берізка» м. Переялава-Хмельницького. До вибірки нашого дослідження увійшли дошкільники віком 5-6 років у кількості 20 осіб.

У результаті проведеного емпіричного дослідження нами не було виявлено старших дошкільників з високою креативністю за обома загальними

показниками. Серед досліджуваних старшого дошкільного віку переважають такі, що мають нормальний рівень розвитку як загальних, так і парціальних показників вербальної та образної креативності. Було встановлено, що у всіх досліджуваних образна креативність знаходиться дещо на вищому рівні, ніж вербальна.

Рейтингові експертні оцінки прояву творчих здібностей дітей старшого дошкільного віку є вищими, ніж результати тестів креативності. На думку вихователів, лише у 20 % дітей творчі здібності знаходяться на середньому рівні та у 80 % – на високому рівні.

У результаті емпіричного вивчення особливостей батьківського ставлення до дітей дошкільного віку виявилось, що домінуючими є «авторитарна гіперсоціалізація» (IV шкала) – 90 процентильний ранг, «симбіоз» (III шкала) – 90 процентильний ранг, інфантилізація (V шкала – «маленький невдаха») – 75 процентильний ранг. Це свідчить про те, що батьки не надають дитині самостійності, не довіряють своїй дитині, вважають її неуспішною і невмілою. Загалом намагаються захистити дитину від труднощів життя і строго контролювати її дії.

Кооперація як соціально бажаний образ батьківського ставлення до дітей розвинена недостатньо – 31 процентильний ранг. Цей рівень можна інтерпретувати як неналежну зацікавленість батьків у справах і планах дитини. Батьки невисоко оцінюють інтелектуальні та творчі здібності дитини, не відчують почуття гордості за неї. Вони недостатньо заохочують ініціативу і самостійність дитини, не намагаються бути з нею на рівних.

Такі особливості соціального оточення в сім'ях дошкільнят не сприяють розвитку та прояву креативності як творчої здібності дітей.

Що стосується «прийняття-відкидання» (I шкала), то середньогрупове значення шкали знаходиться на рівні 31 процентильного рангу. Це свідчить про переважання полюсу

Таблиця 1. Кількісні та рівневі значення показників креативності у підгрупах із сприятливим і несприятливим батьківським ставленням.

N = 20

	ВК		ОК		ЕО	
	Т-шкала	Рівень	Т-шкала	Рівень	Бал	Рівень
Висока гіперсоціалізація	38,1	НН	46,5	Н	27,5	В
Низька гіперсоціалізація	39,9	Н	48,5	Н	31,7	В
Середньогрупове значення	39,06	НН	47,5	Н	29,6	В

Примітка:

ВК – вербальна креативність;

ОК – образна креативність;

ЕО – експертна оцінка креативності.

«прийняття» за цією шкалою. Шкала відображає інтегральне емоційне ставлення до дитини. Емоційне прийняття означає: батькам подобається дитина такою, якою вона є. Батьки поважають індивідуальність дитини, симпатизують їй. Батьки прагнуть проводити багато часу разом із дитиною, схвалюють її інтереси та плани. Така сімейна атмосфера сприяє розвитку та прояву креативності дітей. Саме з цією шкалою виявлені значущі кореляційні зв'язки загальних показників креативності.

Аналіз особливостей прояву взаємозв'язку батьківського ставлення та креативності дошкільників передбачав встановлення кореляційних зв'язків показників вербальної і невербальної креативності та експертних оцінок із шкалами батьківського ставлення до дітей.

Усі загальні показники креативності позитивно корелюють з усіма шкалами батьківського ставлення. Найбільш тісний зв'язок із показниками креативності виявила І шкала – «прийняття-відкидання», яка відображає інтегральне емоційне ставлення до дитини: з експертними оцінками $r = 0,36$, з вербальною креативністю $r = 0,39$ та з образною креативністю $r = 0,55$ (p

$< 0,05$). Загалом найвищі кореляційні зв'язки із шкалами батьківського ставлення рейтингові оцінки креативності вихователів: із II шкалою «кооперація» – 0,47, із III шкалою «симбіоз» – 0,41, із IV шкалою «авторитарна гіперсоціалізація» – 0,31.

З метою виявлення особливостей впливу сімейного мікросередовища на розвиток креативності дошкільників вибірка досліджуваних була розподілена на дві підгрупи за рівнем батьківського ставлення.

Порівняльний аналіз підгруп із сприятливим і несприятливим сімейним мікросередовищем показав, що виділені підгрупи значуще відрізняються за кількісним значенням і рівневим розподілом основних показників креативності та рейтингових експертних оцінок (табл. 1).

Кількісні значення загальних показників вербальної (ВК) і невербальної (ОК) креативності за тестом Е.Торренса (38,1 і 46,5 Т-балів) та експертних оцінок (ЕК) креативності (27,5) у підгрупі з високою гіперсоціалізацією («авторитарна гіперсоціалізація») є нижчими не тільки від відповідних показників у підгрупі з невисокою гіперсоціалізацією (39,9 і 48,5 Т-балів та 31,7), але й від середньогрупових

значень загальної вибірки досліджуваних (39,06 і 47,5 Т-балів та 29,6).

Щодо рівневого розподілу старших дошкільників за значеннями загальних показників вербальної і невербальної креативності та рейтинговими оцінками експертів, то у підгрупі з невисокою гіперсоціалізацією переважають досліджувані з нормальним і високим рівнем творчих здібностей дошкільників.

Висновки. Таким чином, проведене емпіричне дослідження дає підставу стверджувати, що гармонійні стосунки між дітьми та батьками за типом «кооперація» сприяють розвитку креативності, а стосунки за типом «відкидання» та «авторитарна гіперсоціалізація» гальмують розвиток і прояв креативності у дітей дошкільного віку.

У результаті емпіричного вивчення особливостей батьківського став-

лення до дітей дошкільного віку виявилось, що домінуючими є «авторитарна гіперсоціалізація», «симбіоз», інфантилізація. Це свідчить про те, що батьки не надають дитині самостійності, вважають її неуспішною і невмілою. Загалом намагаються захистити дитину від труднощів життя і строго контролювати її дії. Кооперація як соціально бажаний образ батьківського ставлення до дітей розвинена недостатньо, що можна інтерпретувати як неналежну зацікавленість батьків у справах і планах дитини. Батьки невисоко оцінюють інтелектуальні та творчі здібності дитини, недостатньо заохочують ініціативу і самостійність дитини. Такі особливості соціального оточення в сім'ях дошкільнят не сприяють розвитку та прояву креативності як творчої здібності дітей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дружинин В. Н. Когнитивные способности: структура, диагностика, развитие / В.Н. Дружинин. – М. : ПЕР СЭ ; СПб. : ИМАТОН-М, 2001. – 224 с.
2. Дружинин В. Н. Психология семьи / В. Н. Дружинин. – 3-е изд. – СПб. : Питер, 2005. – 176 с.
3. Любарт Т. Психология креативности / Любарт Т., Муширу К., Торджман С., Зенасни Ф. ; пер. с фр. – М. : «Когито-Центр», 2009. – 215 с.
4. Тихомирова Т. Н. Интеллект и креативность в условиях социальной среды / Тихомирова Т. Н. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2010. – 230 с.
5. Туник Е. Е. Диагностика креативности. Тест Е. Торренса. Адаптированный вариант / Е. Е. Туник. – СПб. : Речь, 2006. – 176 с.
6. Туник Е. Е. Оценка способностей и личностных качеств школьников и дошкольников / Е. Е. Туник, В. П. Опутникова. – СПб. : Речь, 2005. – 104 с.
7. Ушаков Д. В. Структура и динамика интеллектуальных способностей : дис. ... доктора психол. наук : 19.00.01 / Ушаков Дмитрий Викторович. – М., 2004. – 370 с.